

Özet

İnsan özgürlüğü fikri ve bu özgürlüğün önündeki olası engeller etrafında dönen özgür irade ve determinizm arasındaki ilişki tartışması, yüzyıllardır filozofların gündeminde olmuştur. Bu tartışma, İslam felsefesinde esas olarak kader ile ilişkilendirilir ve İslam filozofları, Tanrı'nın her şeye kadir oluşunu insan sorumluluğuyla bağdaştırmaya çalışırlar.

Kahire Amerikan Üniversitesi Öğretim Üyesi Prof. Catarina Belo, özgür irade ve determinizm kavramlarını Farabi, İbni Sina ve İbni Rüşd'ün fikirlerini karşılaştırarak, İslam felsefesi perspektifinden tartışmaktadır. Profesör Belo, Farabi'nin insanın özgür iradesinin bir savunucusu olduğunu, İbni Sina'nın nedenselliğe determinist bir yaklaşımı şiddetle savunduğunu ve İbni Rüşd'ün eyleme geçme gücüne sahip olduğumuzu kabul ettiğini, ancak bunun dış nedenler ve nihayetinde Tanrı tarafından belirlendiği görüşünde olduğunu iddia etmektedir.

Klasik İslam Felsefesinde Özgür İrade ve Determinizm: Farabi, İbni Sina ve İbni Rüşd

Catarina Belo

Özgür irade ve determinizm tartışması uzun bir geçmişe sahiptir ve bir grup filozof tarafından bu meseleye ilişkin muhtemel çözüm önerileri ortaya atılmıştır. Mesele, insanın özgürlüğü fikri ve bu özgürlüğün muhtemel engelleri etrafında şekillenmektedir. Bir yandan, insanın özgürlüğü, özerk ve özgür bireyler olduğumuzu ve farklı olası eylem yolları arasından seçim yaparak eylemlerimize karar verebildiğimiz varsayımı açısından önemlidir. Özgür olmak, özgürce üstlenilen eylemlerden sorumlu ve mesul tutulabileceğimiz anlamına gelmektedir. Kant, özgür iradeyi özerklik perspektifinden algılamıştır. Dış dayatmalar olmaksızın, kendi yasa ve ilkelerimize göre hareket ettiğimizde özgürüz.

Öte yandan, filozoflar bu özgürlüğün önündeki çeşitli olası engellere dikkat çekmişlerdir. Doğa ya da Tanrı gibi dış etkenler tarafından veya belirli biyolojik eğilimler gibi içsel etkenler tarafından koşullandırılmamız mümkündür.

Klasik İslam anlayışında, prensipte eylemlerimizden sorumluyuzdur; ancak bazı ilahiyatçılar, Tanrı'nın gücü ile ilgili olarak insan eylemleri de dahil olmak üzere her madde ve olayın yaratıcısı olan Tanrı kavramını vurgulamışlardır. İslam filozofları bu meseleyi de incelemiş ve Tanrı'nın her şeye kadirliğini insanın sorumluluğuyla bağdaştırmaya çalışmışlardır.

Klasik İslam anlayışında, prensipte eylemlerimizden sorumluyuzdur; ancak bazı ilahiyatçılar Tanrı'nın gücü ile ilgili olarak, insan eylemleri de dahil olmak üzere her madde ve olayın yaratıcısı olan Tanrı kavramını vurgulamışlardır. İslam filozofları bu meseleyi de incelemiş ve Tanrı'nın her şeye kadirliğini insanın sorumluluğuyla bağdaştırmaya çalışmışlardır.

İslam teolojisinde bu durum kader teması olarak bilinir. Tanrı'nın *kader* doktrinine göre, Tanrı her şeye kadirdir ve Kuran'da (54:49) bildirildiği gibi her şeyi *kader* ile yaratır. Kader teması, hadis literatüründe de öne çıkmaktadır. Bazı ilahiyatçılar için Tanrı'nın her şeye kadir oluşu, insan eylemini de belirleyebileceği anlamına gelmektedir. Diğer bir ilahi özellik olan Tanrı'nın adaletini de hesaba kattığımızda, bu bir sorun haline gelmektedir. Eylemle-

15 Şubat 2022

rimiz zorunlu ise, onlardan sorumlu olmayız. Bizim elimizde olmadan gerçekleştirdiğimiz eylemler için adil bir şekilde cezalandırılmaz veya ödüllendirilemeyiz. Ödül ve ceza liyakata göre verilmelidir. Tanrı'nın her şeye kadir oluşu ile adaletini bağdaştırmak, insanın kendi eylemlerinden sorumlu olmasını sağlayan bir teori oluşturulmasını gerektirmiştir.

İslam felsefesinin ilk ekollerinden biri olan Mutezile mezhebine bağlı bazı din adamları, insanın özgür iradesi doktrinini desteklemiş ve böylece Mutezile mezhebinin temellerinden biri olan Tanrı'nın adaleti ilkesini korumuşlardır. Daha sonra ortaya çıkan Eşşariye mezhebi ise, insan eylemlerini Tanrı'nın yarattığını, ancak bunların insanoğlu tarafından sahiplenildiğini ve dolayısıyla insanın bunlardan sorumlu hale geldiğini savunmuşlardır.

Klasik ya da ortaçağ İslam filozofları, kader konusundaki teolojik görüşlere aşinaydı. Ayrıca, özellikle Aristoteles'in eserleri ve yorumcuları olmak üzere antik Yunan ve Helenistik felsefe konusunda da bilgiliydiler. Aristoteles, her olay ve meseleye bir neden atfetmeye çalışan, ayrıntılı bir nedensellik teorisi geliştirmiştir. Ayrıca muhtemel ve gerekli olayların yöntemine ve doğasına yönelik soruları analiz etmiştir.

Farabi (ö. 950) felsefe, bilim ve müzik gibi birçok konuda yazmıştır. Sistematik eserlerinde eksiksiz bir felsefi sistem geliştirmiş, ayrıca felsefeye giriş, Plato ve Aristoteles'in eserleri üzerine tefsirler kaleme almıştır. Aristoteles'in *Yorum Üzerine* adlı eseri üzerine yaptığı tefsirde gelecekle ilgili ifadelerin doğruluk değerini sorgulamaktadır. Yarın bir deniz savaşı olacağına dair bir önermenin mutlaka doğru veya yanlış olması, gelecekteki bu olayın ve ayrıca özgürlüğümüze gölge düşürecek diğer gelecek olayların da belirlenmiş olduğu anlamına gelmektedir. Farabi'nin Aristoteles tarafından ortaya koyulan soruna ilişkin yorumuna göre, gelecekle ilgili açıklamalar zorunluluk gerektirmez. Farabi'ye göre, mümkün olan bir şey var olabilir veya olmayabilir, gerçekleşebilir veya gerçekleşmeyebilir ve bu nedenle Farabi bu tür ifadelerin kesin olmayan doğruluk değerini vurgular. Geleceğin belirlenmiş olduğuna işaret eder şekilde, her şeye kadir Tanrı'nın gelecekte ne olacağını bildiğini de ekler. Farabi, bunun özgür irademizi eksiltmediğine ve Tanrı'nın ön bilgisinin insan eylemi

durumunda olaylara zorunluluk getirmediğine inanmaktadır. Bu eserde, insanın eylem özgürlüğünü ve özgür iradesini savunmaktadır.

Farabi, bunun özgür irademizi eksiltmediğine ve Tanrı'nın ön bilgisinin insan eylemi durumunda olaylara zorunluluk getirmediğine inanmaktadır. Bu eserde, insanın eylem özgürlüğünü ve özgür iradesini savunur.

Diğer eserlerinde, Farabi, el-Evvel tarafından göğün ve yerin yaratılışını açıklayan bir "Sudür Teorisi" önerir. *Erdemli Şehir Halkının Görüşlerinin İlkeleri (Mabâdî' Arâ' Ahl al-Madîna al-Fađîla)* adlı eserinde semavi ve dünyevi alemler arasında ayrım yapar. Farabi'ye göre semavi alem, olaylarına gökkubbenin hareketlerinin neden olduğu dünyevi alemden daha istikrarlı ve tahmin edilebilir. Bunun nedeni, gök cisimlerinin yeryüzündeki cisimlerden farklı olarak mükemmel ve her daim aktif olmalarıdır. Siyasette ise Farabi özgür irade ilkesini kabul eder. İnsan erdemli davranıp davranmamaya kendisi karar verebilir.

Farabi, eserlerinde kendisinin kozmolojik sistemini ve Sudür Teorisini temel özellikleriyle benimseyen İbni Sina (ö. 1037) dahil olmak üzere, klasik İslam'da birçok filozof için bir ilham kaynağı olmuştur. İbni Sina, el-Evvel'den yalnızca bir etkinin, ilk aklın ortaya çıktığını, ardından başka bir aklın geldiğini ve toplamda on akla yol açtığını belirtmiştir. Ayrıca, *mümkün* ve *gerekli*den oluşan metafiziksel modalite kavramlarını geliştirmiştir. Aristoteles'e göre *Metafizik* adlı eserinde gerekli olan, başka türlü olamayacak olandır. Ayrıca gerekli olanı da ebedi olanla özdeşleştirir. İbn Sina'ya göre ise Şifa Metafizigi'nde mümkün olan, fiilen var olmayan ancak bir sebep vasıtasıyla var olabilecek olandır. Gerekli, kendi kendine gerekli olan Tanrı hariç, bir neden aracılığıyla var olandır. Var olan her şey, nedeni aracılığıyla gereklidir. Bu, İbni Sina'nın var olan her şeyin gerekli olduğu ve başka türlü olamayacağı

15 Şubat 2022

düşüncesinde olduğu anlamına gelir. İbni Sina'nın Sudûr anlayışı, bu determinist bakış açısını doğrular. Sudûr Tanrı'dan başlar ve gerekli bir biçimde gelişir. Tanrı, dünyanın evrensel düzenini en iyi şekilde belirler; her şey bir nedenler hiyerarşisine göre gerçekleşir; ve sebepsiz hiçbir şey meydana gelmez.

İbni Sina'nın Sudûr anlayışı, bu determinist bakış açısını doğrular. Sudûr Tanrı'dan başlar ve gerekli bir biçimde gelişir. Tanrı, dünyanın evrensel düzenini en iyi şekilde belirler; her şey bir nedenler hiyerarşisine göre gerçekleşir; ve sebepsiz hiçbir şey meydana gelmez.

İbn Sina, Kuran'da ve Hadis literatüründe de mevcut olan temayı geliştirerek, Tanrı'nın takdiri olan kader hakkında da yazmıştır. Tanrı'nın hükmü ve takdiri olan *el-Kazâ` ve el-kader* olarak da bilinen konuyu daha geniş bir şekilde tartışır. Birinci terim Tanrı'nın ilk hükmünü, *kader* ise Tanrı'nın belirli olayları takdirini ifade eder. İbni Sina'nın yorumuna göre, her şey Tanrı tarafından, doğrudan veya dolaylı olarak, bir dizi gerekli nedenle belirlenir.

Ayrıca Şifa Fiziği adlı eserinde İbni Sina, Aristoteles'in *Fizik adlı eserinin* II. Cildindeki 'tesadüf' kavramıyla ilgili metnini yorumlar. Aristoteles, tesadüfün gerçek olup olmadığını ve olayların gelişigüzel mi yoksa belirli bir şekilde mi gerçekleştiğini sorgular. İbni Sina, bu metin üzerine yaptığı tefsirinde, tesadüfün asli bir sebebe bağlı bir rastlantı olduğunu belirtir. İş yapmak üzere çarşıya giden ve tesadüfen borçlusunu bulan birini örnek verir. Bu olay, yalnızca kişi çarşıda borçlusunu bulmayı beklemediği için tesadüfi olarak değerlendirilir. Borçlusunun çarşıda olduğunu bilseydi, borçlusunu bulması olayı tesadüfen gerçekleşmiş olarak görülmeyecekti.

İbn Sina'nın yöntem anlayışı ile Aristoteles'in tesadüf anlayışı ve Tanrı'nın kaderi anlayışı yorumu, güçlü bir de-

terministik eğilime işaret eder. İbn Sina etik üzerine fazla bir şey yazmamış ve Tanrı'nın takdirini insanın ahlaki eylemlere ilişkin sorumluluğunu açıklama ihtiyacı ile bağdaştırmaya çalışmamıştır.

Filozof ve İslam âlimi İbni Rüşd (ö. 1098) Farabi ve İbn Sina'nın eserleri konusunda ustadır. Felsefi çalışmalarının yanı sıra hukukçu ve hakim olan İbni Sina Avrupada Aristoteles'in eserleri üzerine yaptığı uzun tefsirlerinden dolayı Tefsirci olarak tanınmıştır. Felsefenin yanı sıra fıkıh, tıp ve teoloji ile ilgili eserler kaleme almıştır.

Farabi ve İbni Sina gibi, o da Tanrı'nın nedenselliğine ek olarak doğal ve beşeri ikincil nedenler olduğunu savunmuştur. *Filozofların Tutarsızlığı (Tehâfütü'l-Felâsife)* adlı eserinde Farabi ve İbni Sina'yı eleştiren, nüfuzlu bir din adamı olan Gazali'ye (ö. 1111) göre tek fail Tanrı'dır ve doğal nedenler ve sonuçlar arasındaki bağlantı gerekli değildir. Başka bir deyişle, ateş bir parça pamuğu mutlaka yakmaz; bilakis, ateşe yaklaşan pamuğu yakan Tanrı'dır.

İbni Rüşd, Aristoteles'in teorilerini savunma çabalarında Farabi ve İbni Sina tarafından geliştirilen Sudûr Teorisini reddeder. Tanrı'nın aynı anda birçok sebep ürettiğini ve her şeyi olasılıktan gerçeğe çektiğini belirtir. Tanrı, her şeyi emriyle var eder. İbni Rüşd, yeryüzündeki varlıkların var olmaları ya da olmamaları anlamında mümkün olduklarını kabul eder ve bu nedenle İbni Sina'nın önerdiği türden determinizmi savunmaz.

İbni Rüşd, yeryüzündeki varlıkların var olmaları ya da olmamaları anlamında mümkün olduklarını kabul eder ve bu nedenle İbni Sina'nın önerdiği türden determinizmi savunmaz.

İbni Rüşd, *Dini Topluluğun İnançlarına İlişkin Delillerin Yöntemlerinin Ortaya Koyulması (Kashf 'an manâhij al-adilla fi 'aqâ'id al-milla)* adlı eserini, Tanrı'nın takdiri temasının da dahil olduğu, temel dini soruları cevaplamaya adanmıştır. Bu eserde bir bölüm kadere ayrılmıştır. Kur'an ve Sünnet'in bu konuda ne dediğini inceler. Farklı dini mezheplerle ilgili olarak, Eşarîlerin, Mutezile tarafından

15 Şubat 2022

önerilen insan özgürlüğü savunması ile Caberiler (Arapça zorlama anlamına gelen cebr kelimesinden gelir) tarafından desteklenen, insan eylemlerinin zorunlu olduğu görüşü arasında orta bir konumda olduğu sonucuna varır. İbni Rüşd, Tanrı'nın tek gerçek fail olduğunu kabul ederken, iki uç arasında bir orta terim arar. İnsan eylemini incelerken bunun insan gücünün ve dış faktörlerin bir birleşimi olduğunu belirten İbni Rüşd, hür iradeyi iki karşıt arasında seçim yapabilme yeteneği olarak tanımlar. İnsan eylemi süreci, bir şeyi tasavvur etmeyi ve buna razı olmayı ima eder. Hoşumuza giden bir şey bize sunulduğunda, onu arzularız ve bu nedenle irademiz, dış etkenler tarafından belirlenir. Harekete geçme gücümüz vardır, ancak bu dış etkenlere bağlıdır. Ayrıca, davranışlarımızı koşullandıran şeyleri de Tanrı belirler. Dolayısıyla, İbni Rüşd için özgür irade ve insan eylemi özerk değildir. Seçimlerimiz dış etkenler ve nihayetinde Tanrı'ya varan ikincil nedenler tarafından koşullandırılır.

Sonuç olarak, Farabi'nin insanın özgür iradesinin bir savunucusu olduğunu görmekteyiz. İbni Sina, nedenselliğe determinist bir yaklaşımı şiddetle savunmaktadır. İbn Rüşd ise, harekete geçme gücümüzün olduğunu, ancak bunun dışsal nedenler ve nihayetinde Tanrı tarafından belirlendiğini belirtmektedir.

Referanslar

- Alfarabi, *Al-Farabi on the Perfect State: Abū Naşr al-Fārābī's Mabādī' Ara' Ahl al-Madīnah al-Faḍīlah*, edited and translated by Richard Walzer, New York: Oxford University Press, 1985.
- Alfarabi, *Al-Farabi's Commentary and Short Treatise on Aristotle's De Interpretatione*, translated with an Introduction and Notes by F. W. Zimmermann, Oxford: Published for the British Academy by Oxford University Press, 1991 (reprint).
- Al-Ghazālī, *The Incoherence of the Philosophers*, A parallel English-Arabic text translated, introduced, and annotated by Michael E. Marmura, Provo, Utah: Brigham Young University Press, 2000 (2nd edition).
- Aristotle, *The Complete Works of Aristotle: the revised Oxford translation*, edited by Jonathan Barnes, 2 vols., Princeton: Princeton University Press, 1984.
- Averroes/Ibn Rushd, *Al-Kashf 'an-manāhij al-adilla fi 'aqā'id al-milla Kashf*, edition, introduction and analysis by M. 'A al-Jābrī, Beirut: Center for Arab Unity Studies, 1998.
- Averroes/Ibn Rushd, *Faith and Reason in Islam: Averroës' expositi-*
- on of religious arguments*. Translated with footnotes, index, and bibliography by Ibrahim Najjar; with an introduction by Majid Fakhry, Oxford: Oneworld, 2001.
- Averroes, *Tahafut al-tahafut*. (The Incoherence of the Incoherence). Translated from the Arabic with introduction and notes by Simon van den Bergh, 2 vols., London: E. J. W. Gibb Memorial Trust, 1954.
- Avicenna, Ibn Sina, *Lettre au Vizir Abū Sa'ūd*, edition, translation, introduction and notes by Y. Michot, Beirut: Albouraq, 2000.
- Ibn Sina, *Metaphysics of the Healing*, a parallel English-Arabic text translated, introduced, and annotated by Michael E. Marmura, Provo, Utah: Brigham Young University Press, 2005.
- Ibn Sina, *Physics of the Healing*, A parallel English-Arabic text translated, introduced, and annotated by Jon McGinnis, II vols. (Books I-IV), Provo, Utah: Brigham Young University Press, 2009.
- The Meaning of the Holy Qur'an*, trans. 'A. Yūsuf 'Alī, Beltsville, Maryland: Amana Publications, 1997.

Yazar Hakkında

Kahire Amerikan Üniversitesinde öğretim üyesi olarak görev yapan Felsefe profesörü Catarina Belo, 1997'de Lizbon Üniversitesi Felsefe Bölümünde ve 2000 Londra Üniversitesi Şarkiyat ve Afrika Çalışmaları Bölümünde Arap ve İslam Çalışmaları dalında lisans eğitimi aldı. 2004 yılında Oxford Üniversitesi Şarkiyat Çalışmaları Bölümünde doktorasını tamamladı. Prof. Belo, İbni Sina ve İbni Rüşd'ün fizik ve metafizik çalışmaları başta olmak üzere Orta Çağ İslam felsefesi konusunda uzmanlaşmıştır. Ayrıca Orta Çağ İslam Teolojisi (Kelam), Aquinalı Thomas (St. Thomas Aquinas) düşüncesi ağırlıklı Orta Çağ Hristiyan Felsefesi, Hegel felsefesi ağırlıklı Alman İdealizmi, Orta Çağ'da din-felsefe ilişkisi ve Hegel'in eserleri konularında çalışmalar yapmıştır. "Chance and Determinism in Avicenna and Averroes" (2007), "O essencial sobre Averroës" (2007), "Averroes and Hegel on Philosophy and Religion", (2013) and "Spirit in Philosophy: A Metaphysical Inquiry" (2019) adında dört kitabı vardır. Profesör Belo'nun "Chance and Determinism in Avicenna and Averroes" eseri, "İbni Sina ve İbni Rüşd -Belirlenimcilik ve Rastlantı" adıyla Türkçeye çevrilmiştir. Profesör Belo'nun bir çok uluslararası eseri ve ödülü vardır.

15 Şubat 2022

PROJE HAKKINDA

İnsanlık ve Gezegen İçin Ortak Ufuk Tasavvuru

Dünya son derece sorunlu bir dönemden geçmektedir ve tüm insanlık derin bir kriz içinde görünmektedir. İnsanlık küresel düzeyde olduğu kadar tek tek ülkeler düzeyinde de ciddi ekonomik, sosyal, kültürel, çevresel ve siyasi, krizler yaşamaktadır. Karşı karşıya kalınan meydan okumalar finansal çöküşlerden iklim değişikliğine, uluslararası terörizmden bölgesel çatışmalara, mülteci sorunundan yabancı düşmanlığına kadar çok çeşitli alanlarda ortaya çıkmaktadır.

Yaşanan krizler ve Pandemi ile ağırlaşan sorunlar romantik küreselleşme söylemlerini büyük oranda geçersiz kılmaktadır. Tarih akmaya devam etmektedir. Ancak, insanlığın ortak sorunlarına içe kapanarak, kutuplaşarak, önyargıları artırarak bir cevap bulunamayacağı da çok açıktır. Sorunlarımız ne kadar ağır olursa olsun, asla değiştirilemez bir kader ile karşı karşıya değiliz. Yaşadığımız sorunların esas olarak insanın yaptıklarından kaynaklandığı ve yine insani bir çabayla aşılabileceği inancındayız. Dünyanın birçok bölgesinde yaşanan bu derin krizi aşmak için çok farklı arayışlar olduğunu biliyoruz.

Bilinçli, sabırlı ve ortak bir çaba ile insanlığın yaşadığı sorunları aşabiliriz. Dünyanın çok farklı kültür ve coğrafyalarındaki haysiyetli insanların daha fazla dayanışma göstermesinin vakti çoktan gelmiştir. Tüm kimliklerimizin ötesinde insan onurunu esas alarak konuşma zamanıdır. Hakikati ve adaleti eksen olarak gören onurlu insanların ittifakı, insanlık için yeni bir dayanışma dönemi başlatabilecektir. Onurlu bir gelecek mümkündür. Dünyanın birikimi ile ve dünyaya hitap ederek yürüyecek bu süreçte, Türkiye'nin coğrafi, tarihi ve kültürel özellikleri ile ayrıcalıklı bir konuma sahip olduğuna ve insanlığın bu ortak çabasına ev sahipliği yapabileceğine inanıyoruz.

Proje kapsamındaki hedefimiz, dünyanın önde gelen düşünürlerini bir araya getirerek, gücünü insan haysiyetinden alan, insanlığa ortak bir ufuk sunmak için insanlığın ve gezegenin geleceğini bütünsel bir sinerji ile inşa etmeyi amaçlayan uluslararası bir fikir platformu oluşturmaktır. Kapadokya Üniversitesi olarak bu konudaki vizyonumuz; dünyanın önde gelen düşünürlerinin insanlığın ve gezegenimizin ortak geleceği için tasavvurlarını ortaya koyacakları, gözlemledikleri meydan okumalar ile fırsatları paylaşacakları bir akademik çalışmaya zemin sunmaktır.

Proje hakkında detaylı bilgiye <https://commonhorizon.kapadokya.edu.tr> adresinden ulaşabilirsiniz.

Kapadokya Üniversitesi (<https://kapadokya.edu.tr>) Nevşehir'in Ürgüp ilçesinde yakın dönemde kurulmuş bir vakıf üniversitesidir. Üniversite; çıkış noktası evrensel uygulaması milli olan bir eğitim anlayışıyla, Türkiye'yi 21. Yüzyıl gerçekçi bir şekilde yorumlayabilen ve bundan dolayı görüşleri önem ve değer gören, kendi alanında yetişmiş, bilgisini paylaşmaktan mutluluk duyan ve güvenilir yeni nesil kamuoyu önderleri yetiştirmektedir. Kapadokya Üniversitesi, akademik ve mesleki olmak üzere birbirlerinden feyz alan ve destekleyen iki sütunlu bir sistemi başarılı bir şekilde uygulamaktadır.

KAPADOKYA ÜNİVERSİTESİ
HAKKINDA